

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Մ Ա Հ Ե Ր

Այս վերջի վեցամսեակի ընթացքին մենք կորսնցուցինք Տիկին Սիպիլն ու Պալաքեան Սրբազանը, մեր օտար բարեկամներէն՝ Հերպերթ Ատամս Կիպպլընսը, եւ այն պահուն ուր այս քրոնիկը կը գրեմ, կ'իմանանք մահը մեծ հայագէտ Փրոֆ. Մառին եւ հայ ընտիր մտաւորական Տքթ. Միհրան Քէչիշեանին:

Առաջին երեքին վրայ արդէն գրած եմ Ապագայի մէջ. հոս քանի մը հակիրճ տողերով պիտի ամփոփեմ մտածումս անոնց մասին:

Սիպիլ, Օր. Զապէլ Խանճեան, յետոյ Տիկին Տօնէլեան, յետոյ Տիկին Հրանտ Ասատուր, մեծ Հայուհի մը եղաւ, իբր հանրային գործիչ, իբր ուսուցիչ եւ իբր գրագէտ: Հիմնադիրը հանգիսացաւ Դպրոցասէր Հայուհեաց Ընկերութեան, որ կարեւոր դեր մը կատարեց թրքահայ իդական սեռի մտաւոր զարգացման գործին մէջ, ինքն իսկ մէկէ աւելի սերունդներ կրէնց եւ անոնց մեր ազգին ու մեր գրականութեան սէրը ներարկեց, ու թողուց գրական արտադրութեանց շարք մը որ իր որոշ արժէքն ունի:

Իր մահուան առթիւ երեւցած յողուածնեւորուն մէջ, ոմանք անարդար եղան իրեն հանգէպ՝ գովելով միայն ուսուցիչն ու մաքուր աշխարհաբարը լաւ կազմուած դասագիրքերով

տարածողը եւ նսեմացնելով բանաստեղծը. այլք, ինչպէս Թ. Ազատեան, ներհակ չափազանցութեան գացին, զայն հռչակելով իբր ռահ-վիրան ու պետը Մասիս – Հայրենիքի գրական հոյլին, իբր առաջինը որ անխառն ու յղկուած աշխարհաբարի եւ նոր ոգւով ու ոճով գրականութեան օրինակը տուաւ եւ իրեն հետեւող ու ընկերացող ունեցաւ այդ հոյլը կազմող ծանօթ գրողները:

Ճշմարտութիւնը ասոր ճիշտ հակառակն է: Արեւելք – Մասիս – Հայրենիքի նոր գրողներուն ազդեցութեան տակ է որ գրաբարեան Սիպիլը աշխարհաբարեան դարձաւ, Քրանսական ռոմանթիզմէն՝ որուն տարամեթօրէն յարած էր իր առաջին շրջանի արտադրութեանց մէջ՝ հեռացաւ եւ նորագոյն բանաստեղծական ու վիպական դպրոցներուն հետեւիլ սկսաւ: Իր առաջին քերթուածներուն Հայրենիքի եւ յետոյ Մասիսի մէջ երեւումէն առաջ, արդէն ուրիշներ Արեւելքի, Մասիսի եւ Հայրենիքի մէջ անխառն ու դեղեցիկ աշխարհաբարով գրուած նորաշունչ արուեստով յօրինուած էջեր (արձակ եւ ոտանաւոր) տուած էին. ինք ալ եկաւ անոնց միացաւ ու մեր գրական արեւմտահայերէնը ամենէն վարպետ կերպով գրողներէն ու յղկողներէն մին դարձաւ: Իսկ դասագիրքերը, պէտք է

չմոռնալ, միմիայն իր գործը չեն. անոնց մէջ իր աշխատակցութեան կարեւոր բաժինն ունեցաւ այն համբերատար, հմուտ եւ կոկիկ զորքը որ եղաւ իր ամուսինը, Հրանտ Ասատուր. եւ այդ դասադրքերով մեկնաբանուած ու տարածուած աշխարհաբարը Մասիս - Հայրենիք/ խումբին գործն էր եւ ոչ Սիպիլի անհատական գործը: Բայց Սիպիլ իր յատուկ տեղն ունի մեր նոր դրականութեան մէջ, իր հրապարագրական յօդուածներով, իր պատմութեան քննարկով, որոնցմէ ոմանք սիրուն են, իր Աղջկան մը սիրտը վէպով ուր իրապաշտական ուղղութեամբ յաջող մասեր կան, ու մանաւանդ իր բանաստեղծութիւններով որոնք իր տաղանդին լաւագոյն արտայայտութիւնը եղած են: Ասոնց մէջ եթէ քիչ կը գտնենք խոր զգայնութեան մը թրթուր, կը գտնենք սակայն՝ անոնց լաւագոյն էջերուն մէջ՝ աղնուական խառնուածք մը, մտածումով տողորուած փափուկ քնարերգութիւն մը, նուրբ եւ ինքնուրոյն ոճ մը, ճարտար ու ներդաշնակ տաղաչափութիւն մը եւ գեղեցիկ անստղծաւ աշխարհաբար լեզու մը:

Սիպիլ, ինչպէս եւ Հրանտ Ասատուր եւ այլք Պոլսոյ մէջ, ինչպէս եւ Զօհրապ՝ մինչեւ իր եղբրական տարագրումը, ինչպէս Թուֆանեան՝ Կովկասի մէջ, չհետեւեցաւ անոնց որ օր մը հեռացան երկրէն, դուրսը կատարուած կամ դուրսէն ղեկավարուած քաղաքական գործունէութեամբ մը մեր ժողովուրդին լաւագոյն ճակատագիր մը կերտելու յոյսով. ան մնաց իր տեղը, երկրին մէջ, ժողովուրդին մօտիկ, եւ իր ազգանուէր մտաւորականի գործը շարունակեց: Զեմ քսեր թէ միւսները սխալ ըրին, այդ յանդուգն փորձը՝ մեր ժողովուրդին քաղաքական ազատագրութիւնը ձեռք բերել իրեն նպատակ ունեցող, անհրաժեշտ եւ անխուսափելի էր կատարել, եւ անոր մէջ գործուած թաքթիքի ու ղեկավարութեան սխալները ու այն ազդեցները որոնց ան յանդեցաւ ներհակ գէպքերու տխուր շարքի մը ինչպէս եւ այդ սխալներուն հետեւանքով, զայն հիմնովին դատապար-

տելու իրաւունք չեն տար: Բայց Սիպիլ եւ Թուֆանեան աւելի բարեբաւարիկ եղան, տարիներու տաժանագին ճիղերէ ու զոհարարութիւններէ յետոյ, աղէտ ու յուսախարութիւն միայն իբր վարձք ստանալու դառնութիւնը չունեցան եւ իրենց ուժերը ժողովուրդին ծոցին մէջ, գլխաւորապէս անոր մտաւոր, մշակութային գործին նուիրելով անոր ապագային համար իրենց բեղմնաւոր աշխատանքը շարունակեցին:

Երեւանի Պետհրատը, որ Սիպիլի յորելեանին առթիւ գովելի զազափան ունեցաւ անոր բոլոր դրական արտագրութիւնները հատորի մը մէջ ամփոփելով ի լոյս ընծայելու, այդ ծրագիրը (թէպէտ դժբաղդաբար քիչ մը ուշ մնացած) գործադրեք է արդէն, եւ Հայաստանի թերթերէն կ'իմանանք թէ քիչ օրէն հրապարակ կ'ելլէ այդ հատորը, որ պիտի ըլլայ լաւագոյն յուշարձանը այդ աղնիւ ու բեղուն կեանքին ի պատիւ կանգնուած եւ անոր անունը յաւերժացնող:

Մահ Գրիգորիս Պալաքեան Եպիսկոպոսի.

Պալաքեան Սրբազանը, որ՝ զեռ իր ուժերուն լրութեան մէջ՝ անակնկալ յանկարծական մահով մը անհետացաւ, ջերմ ազդասէր մըն էր, իր ժողովուրդին օգտակար ըլլալու բուն փափաքով լի, գործունէութեան անսպառ եռանդով օժտուած: Իր կրթութիւնը, զոր մասամբ ստացած էր Գերմանիա եւ մասամբ Արմաշու Դպրեմանքին մէջ, կ'սկստար էր. իր քարոզներն ու գրուածքները՝ յղացման ինչպէս եւ շարագրութեան, ոճի, լեզուի թերութիւններէ զերծ չէին. բայց չունէ կար իր մէջ, նախաձեռնութեան ոգի մը կը մղէր զինքը միշտ, եւ եթէ իր կրթութիւնը նուազ պակասաւոր ու միտքը աւելի հաւասարակշռեալ եղած ըլլար, ան կրնար՝ իր հոգիի ջերմութեամբ, անխոնջ աշխատասիրութեամբ ու գործելու կորովով՝ առաջնակարգ գործիչ մը դառնալ:

Ան սակայն՝ հակառակ իր թերութիւններ-

րուն՝ մէկէ աւելի անգամներ կրցած է իրապէս օգտակար հանդիսանալ իր ազգին: Պոլիս՝ Օրմանեան Պատրիարքին անձնուէր ու եռանդուն աջակից մը եղած է, Իզմիրլեանի կաթողիկոս ընտրուելէն յետոյ իբր քարտուղար անոր ընկերացած է դէպի էջմածին ու Անի եւ դէպի Փեթերսպուրկ ուղևորութեան միջոցին եւ այդ ճամբորդութեան իբր յիշատակ՝ ան հրատարակած է զրքոյկ մը, մասնաւորապէս Անի այցելութեամբ, ուր, ինչպէս եւ հայ մարտիրոսադուծիւնը մասամբ պատկերացնող իր Գողգոթա աստուար հատորը, ձեւի պակասութիւններով հանդերձ, արժէք ունին իբր զգայուն ու շահեկան վկայութիւններ հայ ժամանակակից կեանքի մէկ նշանակալից բաղկին եւ իբր ողում մը հայ անցեալի շքեղ մէկ շրջանին, եւ կամ տարազրուէ՝ ան զժոխքը անձամբ տեսած եւ իր գերմանադիտութեան շնորհիւ անկից ազատած Հայոս մը կողմէ իբր ջանք մը այդ զարհուրանքին յիշատակը սեւեռելու: Հաշտութեան Խորհրդաժողովի օրերուն, ան՝ եկած Փարիզ, շարադրեց փաստացի ամբաստանագիր մը հայաջինջ եղեռնին գլխաւոր պատասխանատուներն եղող հրէշներուն դէմ, եւ այդ վաւերաթուղթը այս օրերը գրողին ձեռքով Փրանսերէնի թարգմանուած, հաղորդուեցաւ Հաշտութեան Խորհրդաժողովին, ուր՝ այդ միջոցին՝ պատերազմին եւ անոր յառաջ բերած աղէտներուն գլխաւոր պատասխանատուները պատժելու խօսքեր կ'ընէին...

Ատեն մը, Մանչէսթրի հայ դպրութիւն հոգեւոր հովին եղաւ, յետոյ ազնուօրէն իր այդ պաշտօնը յանձնեց Ղեւոնդ Դուրեան սրբազանին, երբ ան Լոնտոնի դպրութիւն իբր հովիւ՝ զժուար կացութեան մը մատնուած էր, եւ ինքը դնաց էջմածին, ուր եպիսկոպոս օծուելով, դարձաւ Փարիզ՝ Արեւմտեան Եւրոպայի Հայոց համար կաթողիկոսական Պատուիրակի պաշտօնով, Թեմական Ժամանակաւոր Ժողով մը կազմեց՝ անոր անդամակցելու հրաւիրելով Փարի-

զահայ գլխաւոր կաղմակերպութեանց եւ բոլոր հոսանքներու պատկանող անձնաւորութիւններ եւ անոր հետ պատրաստեց Եւրոպայի թեմի սահմանադրութիւն մը ու թեմական պատգամաւորական Ժողովի մը հրաւիրեց զանազան վիճակներու պատուիրակները: Ատկից անմիջապէս առաջ արդէն հարթած էր այն անհամաձայնութիւնները զոր ունեցած էր Փարիզի Հայ Եկեղեցւոյ վարչութեան հետ՝ երկու հարցերու մասին ուր ինքը անտեղի դժուարութիւններ յարուցանելէ յետոյ զիջումի իմաստութիւնն ունեցած էր: Պատուիրակներուն մեծամասնութիւնը տրամադիր էր առաջարկել Ամենայն Հայոց Հայրապետին՝ զինք անուանել արքեպիսկոպոս եւ կարգել Եւրոպայի Հայոց առաջնորդ՝ այդ պատահութիւնը կորսնցուց՝ պնդելով որ Ժողովը վաւերացնէր Մարսէյէն եկած հինգ պատուիրակներուն, որ բոլորն ալ դաշնակցական էին, ընտրութիւնը՝ զոր ապօրինի ձեւով կատարուած կը հռչակէր Մարսէյի հայ դպրութիւն բողոքող մէկ կարեւոր հատուածը: Փարիզի Հայ Եկեղեցւոյ վարչութեան վեց ներկայացուցիչները, որոնց մին ատենապետն էր թեմական պատգամաւորականին եւ քանի մը այլ պատուիրակներ այն ատեն քաշուեցան այդ Ժողովէն եւ Պալաքեան մինակ մնաց դաշնակցական փոքրամասնութեան հետ, որով եւ պատգամաւորականը յանդեցաւ վիժումի: Մայր Աթոռը ու եւ է հետեւանք չտուաւ այդ կիսկատար պատգամաւորականի դիմումին որով Պալաքեան սրբազանի արքեպիսկոպոսացումը եւ Եւրոպայի Հայոց առաջնորդ անուանումը կը խնդրուէր: Պալաքեան քաշուեցաւ Անիէր, ուր անկանոն ու թերի թեմական Ժողովի մը հետ ուղեց զործել իբր Առաջնորդ, եւ Հյաջողեցաւ: Այդ միջոցին զործեց իր կեանքին ուրիշ եւ աւելի մեծ մէկ սխալը, Փրանսայի դատական իշխանութեան դիմեց դպրոցի տեղեկագիր ըով մը՝ ամբաստանելով Փարիզի Հայ Եկեղեցւոյ վարչութիւնը իբր ղեղձարար: Այդ կրքոտ

ցաւալի արարքին մէջ պարտուեցաւ, ու յուսահատ Փարիզէն՝ դնաց Մարսէյլ, ուր գաղութը ընդունեցաւ զինք իբր հովիւ, բայց ուր ինք «Առաջնորդ»ի տիտղոս տուաւ ինքզինքին եւ ստեղծեց՝ քմածին կերպով եւ հակառակ Մայր Աթոռի որոշման որ Արեւմտեան Եւրոպայի Հայոց միակ թեմի մը կաղմութեանը կը ձգտէր, «Հարաւային Ֆրանսայի թեմ» մը: Բայց այդ պաշտօնավարութեան ընթացքին, կատարեց՝ շատ մը սխալներու հետ՝ օգտակար գործեր ալ պատճառ եղաւ հոյաշէն եկեղեցիի մը կառուցման, — թէեւ իր ջիւղաւ ու կրօնաւ բնաւորուեամբ նոյնիսկ այդ եկեղեցին կառուցանող մեկենասին հետ դժուարեցաւ ու մինչեւ ետքն ալ գրգռած մնաց: Գովելի ձեռննեղութիւնն ունեցաւ մանաւանդ բաղմամբիւ մատուցներու եւ հայ նախակրթարաններու Մարսէյլի արուարձաններուն մէջ հաստատման, եւ թէ իր անհաշիւ գործունէութեան եւ անհետատես ու հապճեպ եռանդին պատճառով այդ հիմնարկութիւններէն ոմանք՝ վերջ ի վերջոյ պարտքերու տակ կքած՝ աճուրդի դրուեցան, անոնց մեծ մասը կը շարունակէ կենդանի մնալ եւ հայ գաղթականներուն ծառայութիւն մատուցանել:

Վերջին տարիներուն, ան յաջողեր էր հընդհանայ մեծատուն մը համոզել որ կարելոր դուժար մը նուիրէր Մարսէյլի մէջ Մուրատեան Վարժարանի նման կրթական հաստատութիւն մը հիմնելու համար: Յաւալի է որ այդ ծրագրին գործադրութեան արգելք եղողներ գտնուեցան, եւ ատոնց որոշ չափով օղնեցին նաեւ իր նկարագրի թերութիւնները, — որովհետեւ այդպիսի վարժարան մը Մարսէյլի կարելոր հայ գաղութին մէջ, կրնար շատ օգտակար դեր կատարել:

Իր կեանքի վերջին շրջանին, ան իրապէս դժբաղդ եղաւ: Իր սխալներուն հետեւանքներուն տակ ընկճուած, իր յատկութիւնները՝ թերութիւններէն կաշկանդուած, անելի մը մատնուած էր ան: Իր մահը, որ ինծի ցաւ

պատճառեց, որովհետեւ բարեկամութիւն ունէի իրեն համար, թերեւս ազատում մը եղաւ իրեն:

Այն հակասական, կնճռոտ, տարօրինակ տիպարէն որ էր ինքը, պէտք է սակայն անջատել դրական ու աղնիւ գիծերը, որ խորապէս դնահատելի էին, եւ իրմէ պահել զխաւորապէս յիշատակը հարազատ Հայու մը, որ ջերմօրէն սիրեց իր ազգը, միշտ ուղեց անոր օգտակար ըլլալ եւ մերթ յաջողեցաւ օգտակար ըլլալ անոր: Իր դրական արարքներէն գիտեմ մէկ քանին, որ կարելոր են եւ զոր պարտք է՝ իր զերեղմանին առջեւ՝ ի վեր հանել: Երբ ան դարձաւ էջմիածինէն, Խորհ. Հայաստանը որմէ կու գար, դեռ շատ քիչ բարեկամ ունէր արտասահմանի Հայութեան մէջ եւ անոր դէմ մոլեգին փրփրական մղող բաղմամբիւ ձայներ կը հընչէին. ան սակայն, որ «կը վախնար Դաշնակցութենէն», ինչպէս օր մը ըսաւ, ինծի, եւ՝ անոր գործելու եղանակներուն համամիտ չըլլալով հանդերձ՝ կ'ուզէր զայն իրեն հակառակ չունենալ եւ նոյնիսկ իրեն նեցուկ դարձնել ի հարկին, — թաքթիք որ աղիտարեր եղաւ իրեն, — հակառակ այդպիսի կացութեան մը որուն հանդէպ կը գտնուէր, թէպէտ ինքը զուտ ազգասիրական մտայնութիւն ունեցող, համայնավար ձգտումներէ փարսախներով հեռու մարդ էր, Խորհրդային Հայաստանի մէջ կատարուող վերաշինական բեղմնաւոր եւ ազգօգուտ ճիղին գովեստն ըրաւ հրապարակաւ, զրչով ու խօսքով, եւ իր նպաստի բաժինը բերաւ անոնց որ սկսած էին արտասահմանի եւ հայրենիքի Հայութեան այդ հայրենաշէն վատակին մէջ գործակցութեան պէտքը քարոզել: Դուրեան սրբազանի վատուի խողխողումէն յետոյ, ան՝ թէեւ Դաշնակցականներով պաշարուած եւ զխաւորապէս անոնց վրայ կրթունած, քաջութիւնն ունեցաւ անոր յիշատակին նուիրուած հանդիսաւոր պատարագ եւ հոգեհանդիստ կատարելու եւ սրտագին քարոզով մը

ողրալու եւ պատուելու իր դժբաղդ պաշտօնակիցը, ու երբ Ամերիկայէն իրեն հրաւէր ուղղեցին Դաշնակցականները որ դայ իրենց հիմնած «Դաշնակցական եկեղեցիին» առաջնորդութիւնն ստանձնել, — ատիկա որոշ գիտեմ ինծի ուղղած մէկ նամակէն, — ան մերժեց: Ասոնք իրեն պատիւ բերող արարքներ են, որ, իր ուրիշ կարգ մը դրական գործերուն հետ, գինքը արժանի կը կացուցանեն մեր հանրային յարգելի գործիչներուն շարքին մէջ դասուելու:

Կիպպընս. — Հայ ժողովուրդին անկեղծ բարեկամ մը եղաւ այս ամերիկացի մտաւորականը: 1909ի Ատանայի խուժուժ կոտորածներու միջոցին Կիլիկիա գտնուելով, ան յարեցաւ այս կեղեքուած ժողովուրդի գատին, զոր պաշտպանեց այդ օրերէն սկսեալ մինչեւ վերջին տարիները, գրքոյկներով, բանախօսութիւններով, յօդուածներով եւ անձնական դիմումներով: Սակայն, պատերազմէն յետոյ, Հաշտութեան Սորհրդաժողովի աշխատութեանց ատեն, հայ զոյգ Պատուիրակութեանց իբր աջակից, դանտք գլխաւոր խրախուսողներէն մին եղաւ ամերիկեան հոգատարութիւնը ուղելու. այդպէս բրաւ, որովհետեւ կը հաւատար որ ատիկա օգտակար պիտի ըլլար թէ՛ իր երկրին եւ թէ՛ հայ ժողովուրդին եւ որովհետեւ հաւատք ունէր նաեւ թէ Ռիլսըն պիտի յաղթանակէր եւ Ամերիկա պիտի ստանձնէր Հայ Պետութեան հոգատարութիւնը: Իր տեսութիւնը սխալ էր եւ վնասարեւ Հայ գատին, քանի որ պատրաստ կարելիութիւն մը — Ֆրանսական հոգատարութիւնը — կը զոհուէր թէական ծրագրի մը ի նպաստ: Այդ սխալը — դէպքերը ատիկա ցոյց տուին — աղիտարեւ եղաւ հայ ժողովուրդին: Բայց յանցաւորը Կիպպընսը չէր, — ան անկեղծ էր եւ համոզուած, ու Հայոց համար բարեացակամ Ամերիկացի իր հոգեբանութենէն մղուած, — յանցաւորը՝ մեր ղեկավարները եղան, եւ մեր ժողովուրդը՝ գրեթէ ամբողջութեամբ, որ յանկարծ ամերիկամոլութեան

հոսանքէ մը բռնուեցաւ եւ երկու թանկագին տարիները զուր սպասման մը մէջ փճացնելէ յետոյ, մնաց լքուած, առանց պաշտպանի, մատնուեցաւ նորանոր աղէտներու, մինչեւ որ վերջի վերջոյ երեւան ելաւ՝ մեր հայրենիքի գէթ մէկ մասին համար՝ անակնկալ բայց իրական պաշտպան մը եւ հոգատար մը, Սորհ. Միտութիւնը:

Փրոֆ. Մառ. — Այս պատուական գիտունը, որուն մահը խոր ցաւ պիտի պատճառէ ամէն Հայու, եղաւ ամենէն բաղձարդին օտար հայադէտ-բանասէրներէն մին: Մօտէն ուսումնասիրած էր մեր լեզուն, պատմութիւնը, գրականութիւնը, ամբողջ մշակոյթը, եւ մեծ յարգանք ունէր հայ ցեղի եւ հայ քաղաքակրթութեան վաստակին հանդէպ:

Հայու պէս հայերէն կը խօսէր ու կը գրէր, տարիներ առաջ Փարիզի մէջ հայերէն լեզուով արտասանեց հայ մշակոյթի մասին բանախօսութիւն մը, որ գրքոյկով մը յետոյ լոյս տեսաւ: Ռուսերէն բաղձաթիւ յօդուածներ ունի հայ լեզուի, պատմութեան եւ հին դրականութեան վրայ, ու քանի մը գրքոյկներ ու գրքեր, որոնց ամենէն կարեւորն է մեր միջնադարեան առակադրական ճոխ հաւաքածուին քննական հրատարակութիւնը՝ ընդարձակ եւ հմտալից ուսումնասիրութեամբ մը:

Ան յղացած էր նոր վարկած մը որուն համեմատ հայերէնը ոչ թէ հնդեւրոպական լեզուի մէկ ճիւղն է, այլ լեզուական ուրոյն ընտանիքի մը, զոր կը կոչէր յաբեքական եւ որուն մէջ կը դասէր վրացերէնը, Պասքերու լեզուն, եւն. . վարկած որ սակայն Մեյքէի պէս գիտուններէ վիճելի կը նկատուի: Մեծագոյն ծառայութիւնը զոր Մառ մատուց մեր ժողովուրդին, պեղումներն եւ ուսումնասիրութիւնները եղան զոր կատարեց բնութենէն հարուածուած, ամայացած, ամենքէն՝ նոյնիսկ Հայոցմէ՝ լքուած Անիին մէջ: Ինքը, Փեթրոկրատի Համալսարանի փրո-

Ֆեստը, ուսական Ակադեմիային ծախքով եկաւ անոր մօտենալ, անոր ծոցին մէջ թաքուն գեղարուեստական գանձերն ու պատմական յիշատակները մէջտեղ հանելու եւ ուսումնասիրելու առաջին լուրջ ու մեթոտիկ աշխատանքները կատարելու համար: Պատերազմը եկաւ, Անին ալ թուրքերուն քանդիչ արշաւանքին ենթարկուեցաւ (ու ցարդ, աւա՛ղ, անոնց ձեռքը կը մնայ), փճացաւ Մառի այնտեղ հաստատած թանգարանը՝ հոն համախմբուած բոլոր առարկաներով, բայց այդ պեղումներու նուիրուած իր գրքոյկներն ու յօդուածները կը մնան միշտ, եւ ինչպէս եւ Գաղիկ թագաւորի փայտէ արձանը, զոր դտած էր իր պեղումներուն մէջ եւ զոր բարերարդարար կրցած են Հայաստան փոխադրել: Մառի մեծ երախտիքներէն մէկն ալ՝ այն ուշիմ եւ ազնիւ աջակցութիւնն է զոր տուաւ հայ ճարտարապետութեան հանճարեղ ուսումնասիրողին, Թորոս Թորամանեանին:

Հայ ազգի եւ հայ մշակոյթի գիտակից ու սրտազին բարեկամ մըն է որ կորսնցուցինք յանձին Փրոֆ. Մառի:

Տօքթ. Մ. Քէշիշեան. — Ամենամեծ տխրութիւն պատճառեց ինծի Տօքթ. Քէշիշեանի մահունան լուրը: Զինքը ճանչցիր էի Մերսին, 1921ի յունուարին, երբ Կիլիկիա կը գտնուէի Աղզային Պատուիրակութեան կողմէ ինծի յանձնուած առաքելութեամբ մը: Իմ վրաս թողուցած էր բաց ու լեցուն մօքով, աղգասէր ու զրահմուտ համակրելի երիտասարդի մը տպաւորութիւնը: Այն ատեն ինքը Մերսինի հիւանդանոցներու բժշկապետի պաշտօնն ունէր: Յետոյ, նորէն տեսայ զինքը Փարիզ ուր եկաւ տարիէ մը աւելի մնալ՝ Պէյրութի Ֆրանսական բժշկական վարժարանին մէջ ինչպէս եւ բազմապատիկ ընթերցումներով ամբարած մասնագիտական հմտութիւնը եւ իր մտաւոր ընդհանուր զարգացումը ճոխացնելու համար: Սուրիա հաստատուե-

ցաւ իբր բժիշկ, գիտական նորագոյն մեթոտներ կիրարկելով որոշ հիւանդութեանց բուժման համար, իր հիւղին մէջ կարող մասնագէտի մը գիրքը շինելով իրեն: Բայց ընտանեկան դժբաղդութիւններ եւ ոսկրային հիւժախտի իր մէջ երեւումը զինք ստիպեցին հեռանալ Սուրիայէն, գալ Ֆրանսա եւ հոն առանձնանալով դարմանուիլ: Տարիէ մը աւելի դարմանումէ մը յետոյ ինքզինքը զրեթէ բոլորովին բուժուած նկատելով, եկաւ Փարիզ հաստատուեցաւ: Փարիզի հայ բժշկական դասուն մէջ ան ուշադրաւ դէմքերէն մին հանդիսացաւ իր մտաւոր բազմակողմանի զարգացմամբ եւ ձեռներէց զործունեայ ոգիով: Հիմնեց Առողջ Կեանք գիտական ու առողջապահական ամսագիրը, որ ճոխ ու այլազան բովանդակութիւն ունեցող եւ լաւ խմբադրուած պարբերական մըն է եւ որուն նոյն իսկ Ֆրանսացի մեծանուն գիտուններու եւ բժշկապետներու աշխատակցութիւնը յաջողեցաւ ապահովել: Իր յօդուածները անոնց մէջ՝ արտայայտիչ էին նորասէր ոգիի մը, հետապնդող մտքի մը եւ իր ցեղին՝ զոր ջերմօրէն կը տիրէր՝ ծառայելու բուն փափաքի մը: Զկրցաւ գիմանալ այդ հրատարակութեան ծանր ծախքերուն եւ երկու տարի զայն իր անձնական զոհարելութիւններով կանգուն պահելէ յետոյ ստիպուեցաւ զադրեցնել:

Քէշիշեան՝ պատանի հասակին՝ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ մտած եւ իբր յեղափոխական ձերբակալուելով բանտարկուած էր: Յետոյ ատեն մը Դաշնակցութեան յարած էր: Զինադադարէն յետոյ, քաշուած էր կուսակցական կեանքէ եւ բոլորովին նուիրուած էր գիտական զործունէութեան: Ան եղաւ սակայն, Փարիզ անցուցած իր վերջին տարիներուն, այն լրջամիտ Հայերէն, որ աղգասիրական առողջ բնազդով մը կ'ըմբռնէն Խորհ. Հայաստանի մէջ կատարուող գիտական, գեղարուեստական, զրական, ինչպէս եւ պետական ու ճարտարար-

ուեստական գործին կարեւորութիւնը, եւ ուժ տուաւ Երեւանի եւ արտասահմանի գիտական ու բժշկական գործունէութեանց միջեւ կապ հաստատելու ձգտող ջանքերուն, դիմեց Փասթէօրեան Հաստատութեան գեր — տնօրէն հանդուցեալ Տօքթ. Քալմէթին՝ խնդրելով որ նորաժիններու հակահիւժախտային շիճուկի սուշերէն հաճի զրկել Երեւան, անոր հաւանութիւնն ստացաւ (պայմանով որ հոն այդ շիճուկը պատրաստել ու կիրարկել կըցող մասնագէտներ գտնուին), եւ զայդ իմ միջոցովս՝ երբ Երեւան զացի երկու տարի առաջ՝ հաղորդեց Հայաստանի առողջապահական գործաւարին. ու չեմ գիտեր թէ անկից ի վեր ի՞նչ հետեւանք տրուեցաւ այդ օգտակար առաջարկին:

Քէշիշեան խանդավառ ոգեպաշտ մըն էր, եւ նոյն իսկ ոգեհարցութեան հաւատացեալ մը: Այդ նիւթին վրայ զանազան թերթերու մէջ հրատարակած ունի մէկէ աւելի յօդուածներ: Փօ զարմանուած միջոցին, ան զրկեց Անահիտին երկու ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ («Նիւթի կազմութեան արդի բմբունդութիւնը եւ համատիեզերային ուժերու ճառագայթումը», «Ի՞նչ է կամքը»), որոնք գիտական — իմաստասիրական նորադոյն հարցերու նուիրուած հմտալից ու նրբաձեւ էջեր էին, ինչպէս քիչ ունեցած ենք մեր մամուլին մէջ, եւ որոնց նման դեռ չառ էջեր ան տուած պիտի ըլլար եթէ իր բժիշկի առօրեայ զբաղումները՝ զոր կեանքի պահանջներն իրեն կը պարտադրէին իր վերջին տարիներուն զբաւած չըլլային իր ուժերուն ու ժամանակին մեծագոյն մասը:

Վերջերս իր ոսկրային հիւժախտը վերադարձած ըլլալով, ստիպուած էր երթալ Պերք ու այնտեղ իր բուժումը փնտռել: Այս անգամ բուժումը չէ կրցեր գտնել, եւ ահա յանկարծ այդ հատընտիր Հայուն մահն է որ կ'իմանանք: Իրմով՝ հայ ազնիւ ազգասէր մը եւ բարձր մտաւորական մըն է որ կ'անհետանայ վաղաժամօրէն:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ

ԵՐԿՈՒ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Խորէն Ա. կաթողիկոսը վեհաշունչ կոնդակով մը հրաւիրած է հայ ժողովուրդը ներկայ տարին հռչակել Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան հազարհինգհարիւրամեակի տարի եւ Ս. Սահակ Հայրապետի, Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպի ու Ս. Թարգմանչաց տօներու օրը մեծաշուք հանդիսութիւններով տօնել հայ գրաւոր մատենագրութեան հիմնարկութեան թուականին յօրելեանը, մեծագոյնը մեր յօրելեաններուն:

Ան որոշած է նաեւ արտասահման զրկել՝ իրր իր լիազօր պատուիրակը՝ Մայր Աթոռի Միաբանութեան ամենէն պատկառելի անդամներէն մին, Գարեգին Արք. Յովսէփեանը՝ Հայ Եկեղեցւոյ ու Հայրենիքի էական շահերուն հետ կապ ունեցող առաքելութեամբ մը: Այդ երկու իմաստուն նախաձեռնութեանց համար պէտք է շնորհաւորել մեր սիրելի Հայրապետը:

Հայ Գրի գիւտն ու հայ մատենագրութեան հիմնարկութիւնը Ե. դարու առաջին կիսուն, այդ թուականը կը կացուցանեն մեր անցեալ պատմութեան ամենէն թանկագին ու պանծալի թուականը, եւ այդ յօրելեանը պիտի տօնուի անշուշտ համազգային հանդիսաւորութեամբ, իրր թուականը վճռապէս ու գիտակցօրէն ազգային մշակոյթի մը ամենաչքեղ ու ամուր ձեւով կազմաւորման եւ ատով հայ ազգի գոյութեանն իսկ ընդ միշտ ապահովման:

Գարեգին սրբազանին յանձնուած առաքելութիւնն է լսելի ընել արտասահմանի Հայութեան մէջ Մայր Աթոռի եւ Մայր Հայրենիքի կենդանի ձայնը, պատկերացնել երկուքին ալ արդի կացութիւնը եւ հրաւիրել զազուրթահայերը հանգանակութեամբ մը մասնակցելու էջմիածնի տաճարին վնասուած տանիքին նորոգութեան եւ Երեւան — էջմիածին ինքնաշարժ —